

College voor Toetsen en Examens

GESCHIEDENIS VWO

SYLLABUS CENTRAAL EXAMEN
2026

Versie 2, juli 2024

INHOUD

VOORWOORD	4
1 INLEIDING	5
1.1 KORTE GESCHIEDENIS VAN HET NIEUWE EXAMENPROGRAMMA EN DE SYLLABUS VOOR HET CE	5
1.2 VERSCHIL TUSSEN HAVO EN VWO	5
1.3 DE SPECIFICATIES VAN EEN AANTAL KENMERKENDE ASPECTEN IN DE SYLLABUS	5
1.4 OPBOUW VAN HET EXAMEN IN GROTE LIJNEN	6
2 HET CENTRAAL EXAMEN VWO	7
2.1 TIJDSDUUR EN ZITTING	7
2.2 DOMEINEN IN HET EXAMENPROGRAMMA	7
2.3 VERDELING CE-STOF EN SE-STOF	7
2.4 CENTRAAL EXAMEN EN SYLLABUS	7
2.5 SCHOOLEXAMEN EN HANDREIKING	7
2.6 VAKSPECIFIEKE REGELS CORRECTIEVOORSCHRIFT	7
3 DOMEIN A	8
3.1 WOORD VOORAF	8
3.2 TIJD	9
3.3 INTERPRETATIE	9
3.4 BETEKENIS NU	10
3.5 OVERIGE SUBDOMEINEN	10
4 DOMEIN B	11
4.1 WOORD VOORAF	11
4.2 HISTORISCHE CONTEXT: STEDEN EN BURGERS IN DE LAGE LANDEN 1050 – 1700	12
4.3 HISTORISCHE CONTEXT: VERLICHTING 1650 - 1900	15
4.4 HISTORISCHE CONTEXT: CHINA 1842-2001	18
4.5 HISTORISCHE CONTEXT: DUITSLAND IN EUROPA 1918 -1991	21
4.6 TOELICHTING KENMERKENDE ASPECTEN LOS VAN DE HISTORISCHE CONTEXTEN	24
BIJLAGE 1: EXAMENPROGRAMMA GESCHIEDENIS VWO	28
BIJLAGE 2: LITERATUUR	32
STEDEN EN BURGERS IN DE LAGE LANDEN	32
CHINA	32
BIJLAGE 3: LIJST MET KENMERKENDE ASPECTEN OPGENOMEN IN HET BRONNENKATERN VAN HET CENTRAAL EXAMEN VWO	36

Toelichting bij de titel van de deze syllabus:

Deze syllabus geschiedenis vwo 2026 kent geen wijzigingen ten opzichte van de syllabus 2025.

© 2024 College voor Toetsen en Examens, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Alles uit deze uitgave mag mits voorzien van een bronvermelding en zonder enige wijziging worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van het College. Het hergebruik van eventueel auteursrechtelijk beschermd werk van derden in dit werk is niet nader geregeld door het CvTE.

VOORWOORD

De minister heeft de examenprogramma's op hoofdlijnen vastgesteld. In het examenprogramma zijn de exameneenheden aangewezen waarover het centraal examen (CE) zich uitstrekt: het CE-deel van het examenprogramma.

Het College voor Toetsen en Examens (CvTE) geeft in een syllabus, die jaarlijks verschijnt, een toelichting op het CE-deel van het examenprogramma. Behalve een beschrijving van de exameneisen voor een centraal examen kan een syllabus verdere informatie over het centraal examen bevatten. Bijvoorbeeld over een of meer van de volgende onderwerpen: specificaties van examenstof, begrippenlijsten, bekend veronderstelde onderdelen van domeinen of exameneenheden die verplicht zijn op het schoolexamen, bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw, bijzondere vormen van examinering (zoals computerexamens), voorbeeldopgaven, toelichting op de vraagstelling, toegestane hulpmiddelen.

De functie van een syllabus is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden. Naar zijn aard is een syllabus dus niet een volledig gesloten en afgebakende beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, al zal dat maar in beperkte mate voorkomen, dat op een CE ook iets aan de orde komt dat niet met zo veel woorden in deze syllabus staat, maar dat naar het algemeen gevoelen in het verlengde daarvan ligt.

Een syllabus is ook een hulpmiddel voor degenen die zichzelf op een centraal examen voorbereiden. Een syllabus kan ook behulpzaam zijn voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties. De syllabus is niet van belang voor het schoolexamen. Daarvoor zijn door de SLO handreikingen geproduceerd die niet in deze uitgave zijn opgenomen.

Deze syllabus geldt voor het examenjaar 2026. Syllabi van eerdere jaren zijn niet meer geldig en kunnen van deze versie afwijken. Voor het examenjaar 2027 wordt een nieuwe syllabus vastgesteld. Het CvTE publiceert uitsluitend digitale versies van de syllabi. Dit gebeurt via Examenblad.nl (www.examenblad.nl), de officiële website voor de examens in het voortgezet onderwijs. In de syllabi 2026 zijn de wijzigingen ten opzichte van de vorige syllabus voor het examenjaar 2025 duidelijk zichtbaar. De veranderingen zijn geel gemarkeerd. Er zijn diverse vakken waarbij de syllabus 2026 geen inhoudelijke veranderingen heeft ondergaan.

Een syllabus kan ook tussentijds worden aangepast, bijvoorbeeld als een in de syllabus beschreven situatie feitelijk veranderd is. De aan een centraal examen voorafgaande Septembermededeling is dan het moment waarop dergelijke veranderingen bekendgemaakt worden. Kijkt u voor alle zekerheid jaarlijks in september op Examenblad.nl.

Het CvTE stelt het aantal en de tijdsduur van de toetsen van het centraal examen vast en de wijze waarop het centraal examen wordt afgenomen. Deze vaststelling wordt gepubliceerd in het rooster voor de centrale examens en in de Septembermededeling.

Voor opmerkingen over syllabi houdt het CvTE zich steeds aanbevolen. U kunt die zenden aan info@cvte.nl of aan CvTE, Postbus 315, 3500 AH Utrecht.

De voorzitter van het College voor Toetsen en Examens,
Drs. J.H. (John) van der Vegt MPM

1 INLEIDING

1.1 KORTE GESCHIEDENIS VAN HET NIEUWE EXAMENPROGRAMMA EN DE SYLLABUS VOOR HET CE

In 2001 heeft de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming een advies uitgebracht over een nieuw examenprogramma geschiedenis voor havo en vwo. In 2007 is het nieuwe examenprogramma in de vierde klassen van havo en vwo van start gegaan.

In het najaar van 2004 startte een pilot op een klein aantal havo-scholen. Vanaf 2006 zijn er op deze scholen pilotexamens geschiedenis op grond van kenmerkende aspecten zonder specificatie afgenomen. In 2007 is ook begonnen met een pilot op vwo-scholen, wat leidde tot het eerste pilotexamen geschiedenis vwo in 2010. Beide pilots zijn geëvalueerd en beschreven in rapporten van Cito, SLO en IVGD.

Om centrale examens op basis van domein A en B voor alle scholen van havo en vwo mogelijk te maken, bleek een nadere specificatie van domein B noodzakelijk voor zowel de docenten als voor de examenmakers. Docenten willen meer houvast om hun leerlingen op het examen voor te bereiden (zie de veldraadpleging van de VGN op www.VGNKLEIO.nl), examenmakers moeten er meer op kunnen rekenen dat de examenkandidaten in heel Nederland zich min of meer dezelfde leerstof hebben eigengemaakt.

Een 'Tussencommissie' van VGN, Cito, CvTE en SLO heeft onderzocht hoe een specificatie van domein B er in grote lijnen uit zou kunnen zien. Deze commissie adviseerde het ministerie van OCW om bij een deel van de kenmerkende aspecten het aantal historische voorbeelden, aan de hand waarvan de leerlingen een kenmerkend aspect kunnen verduidelijken, nader te specificeren. Om het open karakter van de oriëntatiekennis te behouden, dienen de leerlingen alle kenmerkende aspecten te herkennen en uit te leggen aan de hand van niet vooraf beschreven voorbeelden.

Het ministerie verzocht het College voor Toetsen en Examens om dit advies mede in acht te nemen bij het samenstellen van toekomstige syllabi. In aansluiting hierop heeft het ministerie besloten dat vanaf 2015 het centraal examen geschiedenis havo en vwo domein A in samenhang met domein B zal beslaan.

1.2 VERSCHIL TUSSEN HAVO EN VWO

Op het centraal examen worden de verschillen tussen havo en vwo bij uitstek gemaakt door te onderscheiden in moeilijkheidsgraad van de opgaven en het examen als geheel. Dit kan tot uiting komen in verschillen in complexiteit van historische setting, bronnen en/of vraagstelling.

In het centraal examen voor vwo worden alle tijdvakken en hun kenmerkende aspecten geëxamineerd, in tegenstelling tot het havo waar de tijdvakken 1 t/m 4 niet in het centraal examen terugkomen.

De vwo syllabus kent andere historische contexten dan die van havo, met uitzondering van de context Duitsland. De tekst van deze context is voor havo en vwo grotendeels hetzelfde. De vwo tekst kent twee toevoegingen: bij de tweede leidende vraag drie zinnen over de DDR en BRD na 1950 en bij de derde leidende vraag twee zinnen over links terrorisme in de BRD.

1.3 DE SPECIFICATIES VAN EEN AANTAL KENMERKENDE ASPECTEN IN DE SYLLABUS

De syllabuscommissie heeft gekozen voor een nadere specificatie van een aantal kenmerkende aspecten in vier clusters voor vwo. Het betreft steeds een beperkt aantal kenmerkende aspecten dat in samenhang wordt gespecificeerd. Er is per cluster bovendien sprake van meer dan één tijdvak. Een dergelijk cluster wordt 'historische context' genoemd.

In de notatie van een historische context is sprake van:

- leidende vragen
- beschrijvende teksten

De samenhang van kenmerkende aspecten in een historische context wordt bevorderd door leidende vragen. De leidende vragen hebben de beschrijvende tekst afgebakend.

Van de examenkandidaat wordt verwacht dat de historische context gekend wordt.

In het examenprogramma zijn de kenmerkende aspecten gekoppeld aan tijdvakken. In deze syllabus wordt in de historische context 'China 1842-2001' een zestal kenmerkende aspecten in het kader van een

ander tijdvak gespecificeerd. Dit is aangegeven in de tekst van deze historische context. Deze zes kenmerkende aspecten kunnen overigens nog steeds geëxamineerd worden in relatie tot de tijdvakken waaraan ze in het examenprogramma zijn gekoppeld.

Zie voor nadere informatie hoofdstuk 4 van deze syllabus.

1.4 OPBOUW VAN HET EXAMEN IN GROTE LIJNEN

De examens voor vwo bestaan uit opgaven over de volgende perioden (zie ook subdomein A3 in het examenprogramma):

- Prehistorie en Oudheid
- Middeleeuwen
- Vroegmoderne Tijd
- Moderne tijd
- Door de tijd heen

Naarmate meer en rijkere kenmerkende aspecten bij een periode horen, worden daar vaker vragen over gesteld.

Examenvragen over wel gespecificeerde kenmerkende aspecten onderscheiden zich van vragen over niet gespecificeerde kenmerkende aspecten. In de pilotexamens vanaf 2006 en de examens vanaf 2015 is te zien hoe de vraagvormen bij niet gespecificeerde kenmerkende aspecten zich hebben ontwikkeld.

In het centraal examen wordt circa 65% van de scorepunten besteed aan vragen die oriëntatiekennis toetsen aan de hand van de specificatie in de historische contexten. Circa 35% van de scorepunten wordt besteed aan de toetsing van oriëntatiekennis die niet is gespecificeerd. In de examenvragen over deze niet nader gespecificeerde oriëntatiekennis kunnen alle kenmerkende aspecten aan bod komen, dus zowel de kenmerkende aspecten die terugkomen in een historische context als de kenmerkende aspecten die geen specificatie kennen.

In het bronnenkatern van het centraal examen worden de kenmerkende aspecten opgenomen (afgedrukt) zodat leerlingen deze bij de hand hebben bij het maken van de examenvragen. Bijlage 3 bevat de lijst van kenmerkende aspecten zoals die in het bronnenkatern te vinden zal zijn.

2 HET CENTRAAL EXAMEN VWO

2.1 TIJDSDUUR EN ZITTING

Raadpleeg hiervoor Het Examenblad: Examenblad.nl.

2.2 DOMEINEN IN HET EXAMENPROGRAMMA

Domein A: Historisch besef

Domein B: Oriëntatiekennis

Domein C: Thema's (5 voor C&M, 4 voor de overige profielen)

Domein D: Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie

Domein E: Oriëntatie op studie en beroep

2.3 VERDELING CE-STOF EN SE-STOF

Voor het centraal examen geschiedenis vwo geldt dat domein A in samenhang met domein B wordt getoetst in het CE.

De andere domeinen en subdomeinen worden getoetst in het SE.

2.4 CENTRAAL EXAMEN EN SYLLABUS

Om de kandidaten adequaat voor te bereiden op het centraal examen is een syllabus tot stand gebracht. Deze vormt het kader waarin de examens worden geconstrueerd. Zodra de syllabus definitief is vastgesteld wordt deze gepubliceerd op www.examenblad.nl. Ook als concept worden syllabi op Examenblad gepubliceerd.

2.5 SCHOOLEXAMEN EN HANDREIKING

In het SE wordt tenminste domein A in samenhang met domein C, D en E getoetst. Ook domein B mag in het SE getoetst worden. Het staat de school

vrij om meer dan het minimum aantal thema's in het SE aan te bieden. Zie voor een handreiking over PTA en SE de handreiking van de SLO op www.slo.nl.

2.6 VAKSPECIFIEKE REGELS CORRECTIEVOORSCHRIFT

Vakinhoudelijke argumenten moeten afkomstig zijn uit gezaghebbende, wetenschappelijke publicaties.

3 DOMEIN A

3.1 WOORD VOORAF

In deze toelichting op domein A zijn alleen de onderdelen genoemd die worden getoetst in het centraal examen. Waar nodig zijn deze nader toegelicht.

De naam voor wat in domein A wordt beschreven is de afgelopen jaren aan verandering onderhevig geweest. Begrippen als historische vaardigheden, benaderingswijzen en structuurbegrippen en historisch besef werden afzonderlijk en/of samen gebruikt. In deze syllabus gebruiken we hiervoor: historisch denken en redeneren.

Ook de indeling van de diverse aspecten van historisch denken en redeneren is sinds de invoering ervan in de jaren negentig van de vorige eeuw (WIEG / Werkgroep Implementatie Eindexamen Geschiedenis), bij de invoering van de Tweede Fase in 1998, bij de vernieuwing daarvan in 2007 en bij de totstandkoming van de werkversie syllabus pilot in 2008 aan verandering onderhevig geweest, terwijl de inhoud ervan in grote lijnen gelijk bleef. De huidige inhoud van domein A wordt in deze syllabus geordend volgens drie hoofdclusters van historisch denken en redeneren:

- 1 Tijd
- 2 Interpretatie
- 3 Betekenis voor nu

Deze indeling wijkt licht af van die van domein A in het examenprogramma, een gevolg van de keuze door een eerdere syllabuscommissie om de tekst meer naar leerlingen toe te schrijven. Het CvTE neemt zich voor om de tekst aan te passen, zodanig dat de indeling van domein A van het examenprogramma preciezer wordt gevolgd en tegelijkertijd de toegankelijkheid van de tekst gehandhaafd blijft.

Domein A wordt in het centraal examen getoetst aan de hand van domein B (en op het schoolexamen aan de hand van de domeinen C en D en, naar keuze, B). Het complexe karakter van geschiedenis vereist dat de kandidaat de verschillende onderdelen van domein A en domein B tegelijk en in relatie tot elkaar beheerst.

Bijvoorbeeld: bij het bepalen van de bruikbaarheid van informatie uit een bron over de Koude Oorlog kan de kandidaat rekening houden met de betrouwbaarheid ervan door te kijken naar de motieven van de maker (15) en gebruik te maken van kennis over de tijd waarin de bron is ontstaan (zoals kennis uit domein B).

Een ander voorbeeld: bij het beoordelen van de bruikbaarheid van informatie uit een bron (14) over oorzaken van een omwenteling kan de kandidaat rekening houden met achtergrond en motieven van de maker, het soort oorzaken dat de maker noemt (en niet noemt)(5), de representativiteit van zijn standpunt (15) en er daarbij rekening mee houden dat een begrip als 'burgerschap' of 'democratie' in die tijd deels een andere betekenis had dan nu (10).

In deze syllabus is een deel van de kenmerkende aspecten uit domein B nader toegelicht (zie paragraaf 4.6). Deze toelichtingen zijn bedoeld om toetsing van historisch denken en redeneren op het centraal examen beter mogelijk te maken. Alle kandidaten beschikken bij deze kenmerkende aspecten over dezelfde oriëntatiekennis.

Daarnaast kan historisch denken en redeneren op het centraal examen ook worden getoetst aan de hand van de niet nader toegelichte kenmerkende aspecten van domein B. In dat geval worden de examenvragen en bron(nen) in de tijd geplaatst.

3.2 TIJD

Tijd en chronologie

De kandidaat kan:

- 1 de tien tijdvakken gebruiken als referentiekader om gebeurtenissen chronologisch te ordenen;
- 2 de tien tijdvakken plaatsen in de periodes Prehistorie, Oudheid, Middeleeuwen, Vroegmoderne Tijd en Moderne Tijd en deze periodes gebruiken als referentiekader om gebeurtenissen chronologisch te ordenen;
- 3 uitleggen dat elke ordening van tijd een interpretatie is (zie ook onderdeel 3.2).

Causaliteit

De kandidaat kan rekening houden met:

- 4 het niet-lineaire en multi-causale karakter van historische verschijnselen en gebeurtenissen
- 5 verschillende soorten oorzaken en gevolgen;
Bijvoorbeeld:
  - directe en indirecte oorzaken, aanleiding (meest directe oorzaak), direct optredende gevolgen en gevolgen op de langere termijn, gewilde en ongewilde, bedoelde en onbedoelde gevolgen, gevolgen van meer en minder belang op grond van bijvoorbeeld schaal, intensiteit, duur;
  - oorzaken en gevolgen op politiek-bestuurlijk, sociaaleconomisch en cultureel- mentaal (waaronder godsdienstig) terrein.
- 6 het gegeven dat elke ordening van causaliteit een interpretatie is (zie ook onderdeel 3.2).

Continuïteit en verandering

De kandidaat kan:

- 7 in historische processen continuïteit en verandering onderscheiden;
- 8 verschillende soorten verandering herkennen;
Bijvoorbeeld:
  - in tempo (tamelijk snel en plotseling of langzaam en geleidelijk), duur, schaal, intensiteit, omvang etc.
  - op politiek-bestuurlijk, sociaaleconomisch en cultureel/mentaal terrein.
- 9 herkennen dat elke tijd materiële en immateriële sporen van het verleden in zich draagt;
- 10 omgaan met het verschil tussen unieke en generieke betekenissen van historische concepten;
Bijvoorbeeld: begrippen als feodaal, imperialisme, centralisatie, democratie, burgerschap, oorlog en dergelijke hebben in de ene tijd en plaats een (deels) andere betekenis dan in een andere;
- 11 uitleggen dat elke ordening van continuïteit en verandering een interpretatie is (zie ook onderdeel 3.2).

3.3 INTERPRETATIE

Standplaatsgebondenheid

De kandidaat kan:

- 12 Menselijk gedrag (denken en doen) in het verleden verklaren vanuit de toen en daar bekende en geaccepteerde kennis en waarden en vanuit de identiteit van individuen en groepen die in die tijd en/of op die plaats leefden en hierbij rekening houden met verschillende factoren die de standplaatsgebondenheid van mensen of een groep bepalen. (Bijvoorbeeld: waardesystemen, politieke, sociaaleconomische en culturele oriëntatie, kennis, gender, karakter, toevallige factoren)

Bron en vraagstelling

De kandidaat kan:

- 13 vraagstellingen en hypothesen gericht op (historisch) onderzoek formuleren aan de hand van voorgelegde bronnen;
- 14 informatie uit bronnen verzamelen uitgaande van een bepaalde vraagstelling en deze als bewijs gebruiken bij het beantwoorden van die vraagstelling;
- 15 de bruikbaarheid van informatie uit een of meer bronnen voor een bepaalde vraagstelling afwegen en daarbij rekening houden met:
  - de betrouwbaarheid van de informatie (mede bepaald door bijvoorbeeld de aard van de bron, de context waarin deze is ontstaan, de mate van geïnformeerdeheid van de maker, de standplaatsgebondenheid van de maker, de bedoeling van de maker of opdrachtgever, het publiek waarvoor deze bedoeld is, etc.)
  - de representativiteit van de informatie uit de bron; (bijvoorbeeld: in hoeverre geldt dit voor meer mensen en meer situaties?);

- 16 vaststellen wanneer men iets als een feit kan aanvaarden; zulke feiten onderscheiden van meningen en van vooroordelen en/of stereotypen;
- 17 uitleggen aan de hand van concrete voorbeelden of broninterpretaties dat geschiedverhalen een constructie zijn van het verleden.

3.4 BETEKENIS NU

Betekenis geven aan en oordelen over het verleden

De kandidaat kan:

- 18 uitleggen dat de wijze waarop mensen betekenis geven aan en oordelen over het verleden door de tijd heen verandert en per groep en individu kan verschillen en daarbij benoemen vanuit welke motieven/interesses/waardesystemen/verwachtingen mensen tot een waardering komen van wat belangrijk is uit het verleden (vergelijk met 12);
- 19 bij moreel oordelen over het verleden (door een ander) anachronistisch toepassen van het kader van waarden en normen (van die ander) op het verleden herkennen.

3.5 OVERIGE SUBDOMEINEN

In het examenprogramma wordt bij A2 gesproken over de tien tijdvakken als referentiekader. In de specificatie van domein B wordt nader aangegeven hoe daar in het CE over getoetst zal worden. ~~In de subdomeinen A1, A3, A4 en A5 zijn de cursief gedrukte delen uitsluitend voor vwo bedoeld. Zoals hierboven al vermeld, worden alleen de subdomeinen A4 t/m A7 nader gespecificeerd.~~

4 DOMEIN B

4.1 WOORD VOORAF

Om het karakter van de oriëntatiekennis te garanderen, dienen de leerlingen alle kenmerkende aspecten op een algemener niveau te kunnen herkennen en uitleggen aan de hand van onbekende voorbeelden.

Een aantal kenmerkende aspecten zijn gespecificeerd in een samenhangend cluster. We noemen zo'n cluster 'Historische context'. Het betreft de volgende historische contexten:

- Steden en burgers in de Lage Landen 1050- 1700;
- Verlichting 1650-1900;
- China 1842-2001;
- Duitsland in Europa 1918-1991.

Functie van de 'leidende vragen'

Elke historische context is voorzien van drie vragen, passend bij de bijbehorende kenmerkende aspecten. Bij het formuleren ervan is gelet op het aanbrenge van een consistente historische lijn. Bij elke vraag wordt aangegeven welke kenmerkende aspecten eraan gekoppeld zijn. De vraag geeft aan vanuit welke invalshoek de geschreven tekst en de daarna genoemde voorbeelden door de kandidaten gekend moeten worden.

Functie van de beschrijvende tekst

Bij elke vraag hoort een beschrijvende tekst die gekend dient te worden door de kandidaten. In deze tekst worden op hoofdlijnen de relevante historische ontwikkelingen, personen en begrippen genoemd met behulp waarvan de kandidaten de vraag moeten kunnen beantwoorden. De tekst is zoveel mogelijk geschreven zonder verbanden te leggen, voorbeelden te noemen of conclusies te trekken. Jaartallen die in de beschrijvende tekst genoemd worden, kunnen beschouwd worden als historische keerpunten en moeten door de kandidaten gekend worden. Kennis ervan dient om de juiste chronologie aan te brengen.

Toelichting op niet gespecificeerde kenmerkende aspecten

In paragraaf 4.6 is een schema opgenomen waarin bij bepaalde kenmerkende aspecten een toelichting is gegeven, naar analogie van de werkversie van de syllabus voor pilotscholen. Hiermee wordt voor een aantal kenmerkende aspecten de oriëntatiekennis nader geduid.

4.2 HISTORISCHE CONTEXT: STEDEN EN BURGERS IN DE LAGE LANDEN 1050 – 1700

1. Wat maakte de opkomst van een stedelijke burgerij in de Nederlandse gewesten mogelijk (1050–1302)?

Kenmerkende aspecten

13	De opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving
14	De opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden

Vanaf de 11^e eeuw deed zich in Europa een aantal veranderingen voor. De landbouw veranderde, de bevolking groeide, de handel bloeide op en er ontstond weer een monetaire economie van grotere omvang. In het noorden ontwikkelde vooral Vlaanderen zich tot een van de meest verstedelijkte gebieden van Europa.

Om hun economische belangen te beschermen kregen, bevochten en kochten stedelingen zelfbestuur in de vorm van stadsrechten. Vanwege hun marktfunctie vertakte het netwerk tussen die steden en het verzorgingsgebied zich steeds fijner. Om zichzelf in stand te houden had de stad een constante toestroom nodig van kapitaalkrachtige of kundige aspirant-poorters.

Startpunt van stedelijke dynamiek in de Nederlandse gewesten was Atrecht. Door de hoge landbouwproductiviteit en de schapenhouderij in de regio veroverde die stad een centrale plaats in de lakennijverheid. Handelaren in deze bisschopsstad vonden aansluiting op een handelsnetwerk dat zich via jaarmarkten in Frankrijk uitstreekte tot de Italiaanse stadstaten. Rijke kooplieden versterkten hun positie door zich te organiseren in koopliedengilden. Ook door leningen te verstrekken aan edellieden kregen ze het stadsbestuur in handen.

Tegen 1300 werd Atrecht als centrum van nijverheid overvleugeld door Vlaamse steden als Brugge, die via de Noordzee aansluiting vonden op de handel met steden van de Hanze, maar ook met gebieden in Spanje en Italië. Patriciërs in Vlaamse steden knoopten banden aan met de adel en maten zich steeds meer een adellijke levensstijl aan. Tussen hen en het gemeen, aangevoerd door ambachtslieden, ontstonden steeds meer spanningen over bestuur en over werkomstandigheden. Met de Guldensporenslag lieten Vlaamse ambachtslieden en boeren in 1302 zien dat ze waren opgewassen tegen patriciërs en feodale heren.

2. Welke invloed hadden sociaaleconomische en politieke ontwikkelingen op de positie van de stedelijke burgerij in de Nederlandse gewesten (1302-1602)?

Kenmerkende aspecten

14	De opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden
17	Het begin van staatsvorming en centralisatie
21	De protestantse reformatie die de splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had
22	Het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat

Rond 1300 vormden Vlaanderen en Brabant het economische zwaartepunt van de Nederlandse gewesten. Brugge vormde het handelscentrum van een netwerk waarbinnen elke stad door innovatie en schaalvergroting de eigen positie én het netwerk als geheel versterkte. Steden hadden in dat netwerk een eigen positie. Antwerpen had een goede verbinding met het Europese achterland en was toegankelijk voor de nieuwe, grotere zeeschepen. In Brugge combineerden handelaren de principes van de wisselbrief en de bank tot de eerste koopmansbeurs. Het noordelijke Amsterdam werd in de loop van de 14^e eeuw een gespecialiseerde haven voor de graanhandel met het Oostzeegebied.

Behalve van de adel, nam de stedelijke burgerij ook taken van de geestelijkheid over, zoals sociale zorg en onderwijs, en ontwikkelde zij ideeën over het algemeen belang of *bonum commune* van de stedelingen. Met de vestiging van bedelorden en begijnhoven probeerde de geestelijkheid omgekeerd aansluiting te vinden bij een meer individuele geloofsbeleving van stedelingen, de moderne devotie.

In de late middeleeuwen kwam de positie van de steden onder druk te staan. Het particularisme van de Brabantse en Vlaamse steden botste met het beleid van de Bourgondische hertogen die in de 15^e eeuw grip probeerden te krijgen op bestuur en rechtspraak in hun Nederlandse gebieden. Mede doordat zij een centrale rol in de handel met Spaanse en Portugese koloniën in kon nemen, profiteerde Antwerpen hier het meeste van en nam zij de centrale positie van Brugge over.

In de 16^e eeuw zetten de Habsburgse vorsten Karel V en Filips II de centralisatiepolitiek door en breidden deze vanwege de opkomst van lutheranisme en calvinisme uit naar de godsdienst. Zij wilden het protestantisme, dat zich concentreerde in de steden, terugdringen. Na de Beeldenstorm en het harde optreden door Alva brak er onder leiding van Willem van Oranje een opstand uit tegen het Spaanse gezag. Door de opstand, die in de praktijk een oorlog tegen steden was, verloor Antwerpen vanaf 1585 haar stapelmarktfunctie en trokken veel kapitaalkrachtige inwoners naar Holland. De noordelijke gewesten stichtten een republiek. Vanaf de oprichting van de VOC in 1602 ontwikkelde die zich tot een handelsgrootmacht met een wereldwijd handelsnetwerk.

3. In hoeverre bepaalde de burgerij de ontwikkelingen in de Republiek in de Gouden Eeuw (1602-1700)?

Kenmerkende aspecten

23	Het streven van vorsten naar absolute macht
24	De bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek
25	Wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie

In de Republiek ontwikkelde zich een oorlogseconomie. Handel was nodig om de strijd tegen de Habsburgers te financieren. Regenten zagen die strijd tegelijk als een middel om de Spaanse handelspositie te verzwakken. Naast economische samenwerking en innovatie beschouwden zij het handhaven van het particularisme van steden en gewesten en de gewetensvrijheid van burgers als belangrijke voorwaarden voor welvaart. De stadhouders, die meer eenheid en aanzien nastreefden, moesten die vrijheden respecteren.

In het Heilige Roomse Rijk belemmerde de Dertigjarige Oorlog de economische groei van deze gebieden. In Engeland en Frankrijk deden dat de spanningen tussen vorsten en adel. Een tijdlang kon de Republiek hierdoor de Europese tussenhandel en de wereldhandel beheersen en trok zij zeer veel arbeidsmigranten aan. De steden in vooral de zeegebieden groeiden explosief. In Holland en Utrecht ontstond een ring van steden die al in de 17^e eeuw verbonden waren met een netwerk van openbaar vervoer. De snelheid en omvang van de groei was het meest zichtbaar in Amsterdam, dat door haar stapelmarktfunctie en haar eigen versie van de koopmansbeurs een reeks aan grote uitbreidingen nodig had: de grachtengordel. Rijke kooplieden investeerden in steeds betere molens, droogmakerijen en de teelt van nieuwe gewassen, maar verkregen ook adellijke titels en lieten stadspaleizen en buitens bouwen om hun status te verhogen. Onder hen vonden kunstenaars als Rembrandt een enorme markt. Ook kooplieden van buitenlandse afkomst konden binnen de Republiek relatief snel opklimmen.

In de periode na 1648 stabiliseerde de situatie in de omliggende landen zich. Engeland en het absolutistische Frankrijk voerden een mercantilistisch beleid waar de handel van de confederale Republiek onder leed. Veel regenten trokken zich terug uit de handel van de Republiek, leenden hun geld uit aan buitenlandse ondernemers en machthebbers en probeerden hun politieke en economische macht veilig te stellen. Dit riep onvrede op bij het gemeen, dat minder had geprofiteerd van de relatieve welvaart van de Gouden Eeuw. Dat stelde zich steeds Oranjegezinder op, terwijl regenten als Johan de Witt juist staatsgezind en tegen de Oranjes waren.

Het Rampjaar 1672 luidde het einde in van de Gouden Eeuw. Investeringen in het buitenland en oligarchisering namen daarna toe. Door toenemende concurrentie in de wereldhandel raakte de Republiek haar leidende positie kwijt aan Engeland en nam Londen de rol van Amsterdam als centrum van handel en bankwezen over.

4.3 HISTORISCHE CONTEXT: VERLICHTING 1650 - 1900

1. Welke ideeën ontstonden tijdens de Verlichting over een meer rechtvaardige samenleving (1650-1789)?

Kenmerkende aspecten

23	Het streven van vorsten naar absolute macht
26	De wetenschappelijke revolutie
27	Rationeel optimisme en een 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen
28	Voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur een eigentijdse verlichte vorm te geven (verlicht absolutisme)

In de 17e eeuw zorgden ontdekkingsreizen, ambachtelijke technieken, humanistische tekstanalyse, het rationalisme van Descartes en het empirisme van Locke voor de wetenschappelijke revolutie. Nieuwe inzichten en ontdekkingen, zoals de natuurwetten van Newton, leidden tot discussies over de positie van godsdienst in de samenleving. Een belangrijk gevolg van deze debatten was dat godsdienst en geweten steeds minder als verantwoordelijkheid van staat of vorst werden gezien, maar als zaken van het individu.

Verlichte denkers vonden dat wetenschappelijke methoden ook moesten worden toegepast op de samenleving. Traditie, religieuze praktijken en bestaande gezagsverhoudingen moesten worden getoetst aan criteria van redelijkheid. Samen met ideeën over opvoeding, onderwijs en de verspreiding van kennis leidde deze maatschappijkritiek tot optimisme en geloof in maatschappelijke vooruitgang, al werden er ook toen al vraagtekens gezet bij de reikwijdte van het menselijke verstand.

Verlichte denkers als Locke en later Rousseau gingen uit van natuurrechten en het idee van een sociaal contract, waarbij alle macht uiteindelijk uitging van het volk zelf. Rousseau koppelde daaraan ideeën over vrijheid en gelijkheid van ook armen en slaven, en over vormen van directe democratie op basis van de algemene wil. Van grote invloed waren daarnaast de ideeën van Montesquieu over de scheiding der machten. De economische ideeën van Adam Smith zorgden voor een herwaardering van de verhoudingen tussen overheid en economie, en de rol die rationeel eigenbelang hierin speelde.

Een ander gevolg van de verlichting was de verandering in politieke cultuur. Nieuwe ideeën vonden brede verspreiding en werden privé en in het publieke domein uitvoerig besproken. Voor het eerst moesten vorsten rekening houden met de publieke opinie in alle lagen van de bevolking. Publicatie van verlichtingsideeën werd angstvallig in de gaten gehouden en soms verboden. Centralisatie door vorsten, gelegitimeerd door het *droit divin*, zorgde voor spanningen. In sommige landen omarmden vorsten elementen van het verlichtingsdenken, zonder dat zij het absolutisme loslieten.

2. Hoe werden verlichte ideeën tijdens de democratische revoluties in de Verenigde Staten en Frankrijk in de praktijk gebracht (1776–1813)?

Kenmerkende aspecten

27	Rationeel optimisme en een 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen
29	Uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme
30	De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap

Via literatuur en briefwisselingen raakten verlichtingsideeën ook in de Britse koloniën in Noord-Amerika verspreid. Daar stimuleerden ze de behoefte aan meer zelfbeschikking. Tegen nieuwe Britse belastingen ontstond breed gedragen verzet. De Britse koning volgde een onbuigzame koers en in juli 1776 verklaarden dertien Britse koloniën zich gezamenlijk onafhankelijk. Het initiatief ging daarbij uit van *committees of correspondence*. Leider van de onafhankelijkheidsstrijd werd George Washington, die onder een groter deel van de kolonisten steun verwierf door het pamflet *Common Sense* van Thomas Paine. De grondwet die uit deze strijd voortkwam weerspiegelt de ideeën van de verlichting.

In de praktijk bleek het voor de Verenigde Staten lastig om de belangen van de staten in het noorden en die in het zuiden tegelijk te behartigen. Alle burgers hadden gelijke rechten, maar vrouwen, slaafgemaakten en de oorspronkelijke inwoners van het continent kregen deze rechten niet. Kolonisten noch de overheid zelf schuwden geweld tegen de inheemse bevolking.

In Frankrijk leidden verlichtingsideeën in de 18^e eeuw tot verzet tegen de standensamenleving. Die stelde de derde stand achter, een situatie waar ook verlichte vertegenwoordigers van de elite niet meer achter konden staan. Naar aanleiding van een acute financiële crisis kwam besloot Lodewijk XVI in 1789 de Staten-Generaal bijeen te roepen, maar de verdeelde elite had geen antwoord op de problemen. Het gevolg was een tweetal revoluties, waarvan de eerste in 1789 resulteerde in de Verklaring van de rechten van de mens en de burger en in de grondwet van 1791. In deze periode werd Frankrijk een constitutionele monarchie met censuskiesrecht en zonder privileges voor de standen.

Een tweede revolutie in 1792 resulteerde in een rechtszaak tegen de koning en een republiek onder leiding van de jakobijnen. Zij voerden algemeen stemrecht in en poogden ook economische gelijkheid af te dwingen. Onder leiding van Robespierre vervolgden zij vermeende tegenstanders van de revolutie op grote schaal en brachten hen ter dood. Ook Olympe de Gouges, schrijfster van de eerste Verklaring van de rechten van de vrouw, wachtte dit lot. Na de val van dit schrikbewind duurde het nog enkele jaren voordat er een stabiele politieke situatie ontstond.

In 1799 nam Napoleon de macht over, kroonde zichzelf tot keizer en zette de verovering van een groot deel van Europa door. In de veroverde gebieden voerde hij de Code Napoléon in, een serie wetboeken waarin veel revolutionaire ideeën waren vastgelegd.

3. In welke mate bepaalden verlichtingsideeën de politieke cultuur in Europa (1813-1900)?

Kenmerkende aspecten

31	De industriële revolutie legde in de westerse wereld de basis voor een industriële samenleving
32	Discussie over de 'sociale kwestie'
34	De opkomst van emancipatiebewegingen
35	Voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces
36	De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme

Tijdens het Congres van Wenen in 1814-1815 probeerden de overwinnaars van Napoleon een stabiele politieke orde te scheppen. Zij herstelden veel van de situatie van vóór de Franse Revolutie en creëerden een machtsevenwicht tussen Europese staten. Toch bleven in landen als het Koninkrijk der Nederlanden veel maatregelen uit de Franse tijd van kracht, zoals de Code Napoléon. Als reactie op de restauratie, maar ook in relatie tot de industrialisering en de sociale kwestie, ontstonden in de 19e eeuw politieke stromingen en bewegingen die zich baseerden op verlichtingsideeën, zoals het liberalisme, het socialisme, het nationalisme en het feminisme.

Liberalen benadrukten de vrijheid van het individu tegenover de overheid. In de 19^e eeuw streden zij voor gelijke burgerrechten en uitbreiding van het kiesrecht. Socialisten benadrukten de gelijkheid van mensen, die de gemeenschap of de staat ook materieel kan garanderen. Onder invloed van Rousseau, de veroveringen van Napoleon en de Romantiek groeide in de 19e eeuw het nationalisme. Dat ging uit van broederschap binnen één volk of staat. Afhankelijk van het aantal volkeren binnen de grenzen konden staten hierdoor meer of minder samenhang krijgen.

Nationalisme was een drijfveer achter de eenwording van Italië en Duitsland en leidde tot de onafhankelijkheid van verschillende nieuwe landen. De afscheiding van België in 1830 paste meer bij het liberalisme, net als de herziening van de Nederlandse grondwet door Thorbecke in 1848.

Door toenemende sociale ongelijkheid en politieke bewustwording organiseerden arbeiders coöperaties, vakbonden en politieke partijen die zich oriënteerden op het socialisme. Anarchisten en communisten streefden daarbij naar een sociale revolutie zoals Karl Marx die had voorspeld, sociaaldemocraten naar geleidelijke verandering via verkiezingen.

Onder meer door het burgerlijk gezinsideaal kreeg het feminisme lang weinig aanhang. In de tweede helft van de 19e eeuw ontstonden in Europa niettemin feministische bewegingen onder vooral welgestelde vrouwen én mannen. Behalve met de strijd voor kiesrecht en meer ontwikkelmogelijkheden voor vrouwen hielden vrouwen als Aletta Jacobs zich bezig met maatschappelijke thema's als prostitutie, drankmisbruik en opvoeding.

Tegenstand kregen deze politieke stromingen uit religieuze en aristocratische kringen. Met het uitbreiden van het kiesrecht organiseerden deze zich in conservatieve en confessionele politieke partijen. Geconfronteerd met de sociale kwestie organiseerden zij religieuze arbeidersbewegingen en ontwikkelden eind 19^e eeuw ideeën over christelijk-sociale politiek.

4.4 HISTORISCHE CONTEXT: CHINA 1842-2001

1. Waardoor verloor China zijn positie als regionale grootmacht (1842-1911)?

Kenmerkende aspecten

33	De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie
34	De opkomst van emancipatiebewegingen
36	De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme
44	Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme (Let op: dit kenmerkend aspect uit tijdvak 9 is hier gekoppeld aan tijdvak 8)

In de 19^e eeuw regeerde in China de laatste keizerlijke Qing-dynastie. Het land had te kampen met politieke crises, hongersnoden en corruptie. Het centrale gezag, gebaseerd op het confucianisme, was ernstig verzwakt. Daarbij kreeg China in de loop van de 19^e eeuw te maken met het moderne imperialisme. Na de opiumoorlogen verwierven Groot-Brittannië, Frankrijk en de Verenigde Staten steeds meer invloed in steden zoals Shanghai en Hongkong in het zuidoosten en oosten. Ook andere landen sloten zogenoemde 'ongelijke verdragen' waarmee de Chinese regering zeggenschap verloor over grondgebied en inkomsten misliep uit economische centra.

Na gewapende conflicten kwamen grote delen van het keizerrijk direct in handen van Japan, Frankrijk en Rusland. Die namen sommige overheidsstaken, zoals importheffingen, rechtstreeks over. Binnenlands verzet tegen het falende centrale gezag nam toe en protesten tegen de buitenlandse inmenging en beïnvloeding werden talrijker. Politieke, religieuze en etnische opstanden, zoals die van de Taiping en de Nian, werden met moeite neergeslagen.

De Zelfversterkingsbeweging zette belangrijke stappen op weg naar militaire en bestuurlijke modernisering naar westers en Japans voorbeeld. Hervormers aan het hof kregen steun om eeuwenoude bestuurspraktijken geleidelijk af te schaffen of te moderniseren. De rigide ambtenarenexamens werden gestaakt en er werd begonnen met het opstellen van een grondwet.

In 1900 steunde keizerinweduwe Cixi de Bokseropstand. Landloze boeren keerden zich tegen de buitenlandse aanwezigheid en blokkeerden westerse ambassades in Peking. De strafmaatregelen die de buitenlandse mogendheden vervolgens oplegden en de grotendeels mislukte hervormingspogingen van het hof versterkten de gevoelens van onvrede. Het keizerlijke bestuur verloor steeds meer steun van de bevolking en het landsbestuur functioneerde niet langer. In die omstandigheden vond in 1911 een revolutie plaats die een einde maakte aan het keizerrijk China.

2. Waardoor ontstond de Volksrepubliek China (1912-1949)?

Kenmerkende aspecten

34	De opkomst van emancipatiebewegingen (Let op: dit kenmerkend aspect uit tijdvak 8 is hier gekoppeld aan tijdvak 9)
36	De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme (Let op: dit kenmerkend aspect uit tijdvak 8 is hier gekoppeld aan tijdvak 9)
37	De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
38	Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme
44	Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme
45	De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog

In 1912 stichtte Sun Yat-sen de Republiek China. Zijn nationalistische partij, die zich inzette voor democratie, nationalisme en socialisme, won de eerste parlamentsverkiezingen. Al snel greep generaal Yuan Shikai de macht en zette president Sun Yat-sen af. Het land viel uiteen en werd geregeerd door plaatselijke militaire machthebbers.

De invloed en bemoeienis van de buitenlandse mogendheden bleef groot. Uit protest daartegen en tegen het uitblijven van veranderingen ontstond de 4 Meibeweging. Onder invloed van westerse, Japanse en Chinese voorbeelden zette die zich in voor een modernisering van de republiek op bestuurlijk, sociaal en cultureel gebied. Deze beweging kreeg een politieke vertaling in de Chinese Communistische Partij.

De nationalistische en communistische partijen kregen allebei steun van de Sovjet-Unie en werkten samen in de strijd tegen buitenlandse invloeden en binnenlandse verbrokkeling. Tijdens de Noordelijke Veldtocht veroverde het gecombineerde nationalistische-communistische leger onder leiding van Chiang Kaishek grote gebieden.

Na een bloedige breuk met de communisten herstelden de nationalisten in 1927 het centrale gezag. De nieuwe regering bracht een proces van industrialisatie op gang, verbeterde de infrastructuur en maakte gedeeltelijk een einde aan de ongelijke verdragen. Corruptie bleef echter wijdverbreid en politieke tegenstanders werden vervolgd. Bovendien kreeg de regering niet alle delen van het rijk volledig onder haar gezag.

In 1931 bezette Japan de provincie Mantsjoerije en vestigde daar een fascistisch geïnspireerd en wreed regime. De laatste Chinese keizer Puyi stond als symbolische heerser aan het hoofd van deze marionettenstaat, van waaruit verdere delen van China werden ingenomen.

In de jaren 1930 en 1940 bestreden de nationalisten en communisten elkaar maar werkten noodgedwongen ook samen tegen Japan. Na de capitulatie van Japan brak er tussen de beide partijen een burgeroorlog uit. De nationalistische regering was niet in staat de economische en maatschappelijke problemen, versterkt door de gevolgen van de Japanse bezetting, het hoofd te bieden. De communistische partij kreeg steeds meer aanhang. In 1949 riep Mao Zedong de communistische Volksrepubliek uit. Chiang Kaishek vluchtte met zijn volgelingen naar het eiland Taiwan. De Verenigde Staten steunden de nationalisten, de Sovjet-Unie de communisten. Zo raakte China betrokken bij de Koude Oorlog. Bij de Verenigde Naties was het Taiwan dat heel China vertegenwoordigde.

3. Waardoor heeft de Volksrepubliek zich kunnen ontwikkelen tot een grootmacht (1949-2001)?

Kenmerkende aspecten

31	De industriële revolutie die (in de westerse wereld) de basis legde voor een industriële samenleving (Let op: dit kenmerkend aspect uit tijdvak 8 is hier gekoppeld aan tijdvak 10)
37	De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie (Let op: dit kenmerkend aspect uit tijdvak 9 is hier gekoppeld aan tijdvak 10)
38	Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme / nationaalsocialisme (Let op: dit kenmerkend aspect uit tijdvak 9 is hier gekoppeld aan tijdvak 10)
45	De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
46	De dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld
48	De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de 20e eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen

Onder de communistische partij werd het centrale gezag hersteld. Buitenlandse invloed werd geweerd, al bleven Hongkong en Macao in buitenlandse handen. De communistische partij propageerde klassenstrijd en richtte zich daarbij vooral op boeren en arbeiders. Een programma van herverdeling van de grond én modernisering van landbouw en industrie naar voorbeeld van de Sovjet-Unie ging van start.

Na de dood van Stalin bekoelden de onderlinge relaties. Met de Grote Sprong Voorwaarts probeerde de Volksrepubliek op eigen kracht in korte tijd een industriële wereldmacht te worden. Het project mislukte en een enorme hongersnood volgde. In 1962 koos de communistische partij voor een pragmatisch economisch beleid. Er ontstond een breuk met de Sovjet-Unie en een internationaal isolement van China. Door betrekkingen aan te knopen met andere niet-gebonden landen probeerde China haar invloed uit te breiden in Azië, Latijns-Amerika en Afrika. De Culturele Revolutie was een nieuwe poging om samenleving en economie ingrijpend te hervormen. De partij werd gezuiverd en rond de persoon van Mao werd een cultus gecreëerd. Rode gardisten namen het voortouw in een beweging die sterk antitraditioneel, anti-intellectueel en xenofob was, en die de gehele samenleving ontwrichtte.

In de vroege jaren 1970 kwam er toenadering tot de Verenigde Staten. De Volksrepubliek kreeg een eigen vertegenwoordiging bij de Verenigde Naties. Na de dood van Mao in 1976 brak China met het gedachtegoed van de Culturele Revolutie. De nieuwe partijleider Deng Xiaoping zette een koerswijziging in gang onder de naam Vier Modernisering: modernisering van de landbouw, van wetenschap en technologie, de industrie en de defensie.

Deze liberalisering gold niet voor de politiek. Voorstanders van politieke hervormingen en democratisering werd het zwijgen opgelegd, zoals onder andere de studentendemonstraties op het Plein van de Hemelse Vrede in 1989 lieten zien. De machtspositie van de partij bleef onaantastbaar. Onder Jiang Zemin bleef de nadruk liggen op economische ontwikkeling. Eind jaren 1990 vond de overdracht van Hongkong en Macao plaats, symbolisch voor de veranderde relatie met het westen. In 2001 trad China toe tot de Wereldhandelsorganisatie. De Volksrepubliek was daarmee uitgegroeid tot een economische én politieke wereldmacht met een communistisch bewind dat kapitalistisch maar niet democratisch denkt en handelt.

4.5 HISTORISCHE CONTEXT: DUITSLAND IN EUROPA 1918 -1991

1. Wat leidde tot de opkomst van het nationaalsocialisme en welke gevolgen had dit voor Duitsland en Europa (1918-1945)?

Kenmerkende aspecten

37	De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
38	Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme
39	De crisis van het wereldkapitalisme
40	Het voeren van twee wereldoorlogen
41	Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden
42	De Duitse bezetting van Nederland

In de laatste dagen van de Eerste Wereldoorlog werd in het Duitse keizerrijk de republiek uitgeroepen. De sociaaldemocratische regering tekende de wapenstilstand en begon met de opbouw van een parlementaire democratie. Door tegenstand van de conservatieve elite en extremistische groepen van links en rechts was die democratie vanaf het begin wankel. Een groot deel van de Duitse bevolking had weinig vertrouwen in de leiders van de Republiek. Gevoed door de dolkstootlegende hielden zij hen verantwoordelijk voor de nederlaag in de Eerste Wereldoorlog en het opgelegde Verdrag van Versailles uit 1919.

De Duitse economie had te lijden van de hoge herstelbetalingen en het verlies van grondstofrijke gebieden. Zij bloeide pas weer op dankzij het Dawesplan en de verzoeningspolitiek met Frankrijk. De beurskrach van 1929 trok Duitsland daarna mee in een diepe economische crisis. Van de hernieuwde politieke instabiliteit profiteerde de NSDAP onder leiding van Adolf Hitler. Door grootscheepse propaganda en paramilitair vertoon groeide deze ultrarechtse en antisemitische partij uit tot een massaorganisatie. Hitler beloofde dat hij alleen het land zou leiden naar welvaart en nationale eenheid en het verdrag van Versailles ongedaan zou maken. Nadat zijn partij bij verkiezingen de grootste was geworden werd hij in 1933 benoemd tot rijkskanselier. Met de machtigingswet die na de Rijksdagbrand werd aangenomen zette het parlement zichzelf buitenspel en kwam de Republiek van Weimar ten einde.

Direct na hun aantreden begonnen de nazi's met de opbouw van een totalitair regime. Met terreur en propaganda nazificeerden zij de samenleving. Tot de eerste slachtoffers behoorden politieke tegenstanders, gevolgd door degenen die niet tot de *Volksgemeinschaft* behoorden. Doordat het regime snel economisch herstel leek te realiseren kreeg het lang steun van grote delen van de bevolking.

De eis tot aansluiting van Duitstalige gebieden leidde tot de Conferentie van München in 1938. Met de appeasementpolitiek probeerde Groot-Brittannië oorlog nog te voorkomen. Na de inval in Polen in 1939 verklaarden Groot-Brittannië en Frankrijk Duitsland de oorlog. Dat veroverde snel grote delen van Europa, waaronder Nederland, stelde daar de rechtsstaat buiten werking en voerden arbeidsdienst in. In het bijzonder joden werden overal systematisch uitgesloten van het openbare leven en uiteindelijk getransporteerd naar vernietigingskampen.

2. Hoezeer beïnvloedde het ontstaan en het verloop van de Koude Oorlog de geschiedenis van Duitsland na de Tweede Wereldoorlog (1945-1961)?

Kenmerkende aspecten

37	De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
38	Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme
45	De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
47	De eenwording van Europa
48	De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de 20e eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen

Na een harde strijd versloegen de westerse geallieerden en de Sovjet-Unie Duitsland, dat zich in mei 1945 onvoorwaardelijk overgaf. Het land was sociaal, economisch, politiek en moreel ontwricht; de buitengrenzen waren verlegd en een grote stroom aan *Heimatvertriebene*, terugkerende soldaten en slachtoffers van het naziregime kwam op gang. Volgens afspraak verdeelden de geallieerden Duitsland in vier bezettingszones, waarin zij elk begonnen met denazificatie¹.

Door verschil in opvatting over de opbouw van naoorlogs Europa en het bewaren van vrede rezen er spanningen tussen de Sovjet-Unie en de westerse geallieerden. In de sovjetzone wilde Stalin communistische regimes installeren. Met de Trumandoctrine, het Marshallplan en het stimuleren van Europese eenwording wilden de Verenigde Staten een dam opwerpen tegen communistische expansie. Tijdens de Blokkade van Berlijn in 1948 wisten de Amerikanen West-Berlijn door een luchtbrug te behouden.

In de westelijke bezettingszone werd in 1949 de Bondsrepubliek Duitsland opgericht, met West-Berlijn als onderdeel ervan. In de sovjetzone werd hierop in hetzelfde jaar de Duitse Democratische Republiek opgericht, een volksdemocratie naar het model van de Sovjet-Unie.

Door het beleid van Adenauer, gericht op snelle integratie in het Westen, en door het *Wirtschaftswunder* ontwikkelde West-Duitsland zich in de jaren 1950 tot een stabiele democratie. Het land werd lid van internationale organisaties zoals de NAVO en de EGKS. Adenauer erkende de DDR niet en hield vast aan het ideaal van Duitse eenheid. Mede door de nadruk te leggen op stabiliteit en wederopbouw verschoof in de BRD de kritische confrontatie met het naziverleden snel naar de achtergrond.

De DDR profileerde zich als ideologische erfgenaam van het communistische verzet tegen de nazi's. Haar leiders wilden een socialistische staat creëren waarbinnen het fascisme geen kans meer zou krijgen. Onder Ulbricht werd de DDR in de jaren 1950 een totalitaire dictatuur naar voorbeeld van de Sovjet-Unie. Vooral na de mislukte opstand in 1953 stond haar bevolking onder strenge controle van de *Staatssicherheitsdienst*. Door deelname aan het Warschaupact en de Comecon werd de DDR een integraal deel van het Oostblok. Herstelbetalingen aan de Sovjet-Unie en een slecht functionerende planeconomie zorgden voor economische malaise. Op zoek naar politieke en economische vrijheden vluchtten DDR-burgers naar het Westen, hetgeen met de bouw van de Berlijnse muur in 1961 stopte. De Verenigde Staten erkenden de invloedssfeer van de Sovjet-Unie en grepen niet in.

¹ De onderstreepte passages in de deelcontexten 2 en 3 maken deel uit van de syllabus vwo en zijn niet opgenomen in de syllabus havo.

3. Wat verklaart de hereniging van de beide Duitslanden en hun succesvolle integratie in Europa (1961-1991)?

Kenmerkende aspecten

45	De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
47	De eenwording van Europa
48	De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de 20e eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen

Vanaf de jaren 1960 verbeterden de relaties tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten. Tijdens deze detente probeerde Brandt met zijn *Ostpolitik* de relatie met de DDR en andere Oost-Europese landen te verbeteren. In 1972 erkenden de BRD en de DDR elkaar als gelijkwaardige staten in de internationale politiek. Toch hield de Bondsrepubliek vast aan het streven naar Duitse eenheid. Om de goede verhouding met het Westen te waarborgen zette Brandt zich actief in voor Europese integratie. DDR-leider Honecker stond open voor de *Ostpolitik* maar zag de Duitse deling als definitief. Kritiek van jongeren op de consumptiecultuur en de beperkt gebleven denazificatie ontaardde in de BRD in deze tijd in links terrorisme. Groepen die hiervoor verantwoordelijk waren, zoals de Baader-Meinhof Gruppe, ontvingen steun vanuit de DDR.

In de tweede helft van de jaren 1980 probeerde Gorbatsjov de Sovjet-Unie met zijn beleid van glasnost en perestrojka te hervormen. Omdat voor het slagen daarvan medewerking van het Westen nodig was liet hij de Brezjnevdoctrine los. De DDR-leiding keerde zich af van deze liberale koers van de Sovjet-Unie omdat zij de gevolgen van hervormingen vreesde. Veel inwoners van de DDR, die via de televisie het leven in West-Duitsland zagen, waren ontevreden. In 1989 ontstond een protestbeweging voor meer vrijheid en politieke hervormingen in de DDR. Via enkele Oost-Europese landen, die in 1989 hun grenzen hadden opengesteld, trokken veel DDR-burgers naar het Westen. Op 9 november 1989 viel de Berlijnse muur. Het jaar erop, in 1990, werd Duitsland herenigd, met Berlijn als nieuwe hoofdstad. Met het uiteenvallen van de Sovjet-Unie kwam in 1991 de Koude Oorlog ten einde.

In ruil voor Franse steun voor de hereniging en de uitbreiding van de Europese Unie met landen uit het voormalige Oostblok accepteerde Bondskanselier Kohl de invoering van de euro. Op binnenlands gebied worstelde het nieuwe Duitsland met de integratie van de voormalige DDR: Oost-Duitsland kampte met de economische en mentale gevolgen van het totalitaire regime. Naast de hereniging vormde ook immigratie een uitdaging voor de Duitse democratie. Het verenigde Duitsland integreerde snel in Europa, waarin het steeds meer een leidende rol op zich nam.

4.6 TOELICHTING KENMERKENDE ASPECTEN LOS VAN DE HISTORISCHE CONTEXTEN

In onderstaand overzicht zijn diverse kenmerkende aspecten die niet of zeer beperkt in historische contexten zijn gespecificeerd van een toelichting voorzien. Dit is gedaan naar aanleiding van ervaringen met de pilot eindexamens om zodoende de toetsbaarheid van deze kenmerkende aspecten in het centraal examen te vergroten. Doordat de historische contexten zijn gewijzigd, is bij enkele kenmerkende aspecten die niet meer terugkeren in een context, een nieuwe toelichting opgenomen. Deze nieuwe toelichtingen zijn geel gearceerd in de derde kolom.

Kenmerkende aspecten		Toelichting op oriëntatiekennis
1)	De levenswijze van jagers-verzamelaars	
2)	Het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen	
3)	Het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen	De sociaaleconomische en politieke veranderingen die gepaard gingen met het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen.
4)	De ontwikkeling van wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in de Griekse stadstaat	Bij het denken over burgerschap en politiek wordt met name gedoeld op de democratie in Athene. Het gaat hierbij niet om uitvoerige kennis van alle instellingen.
5)	De klassieke vormentaal van de Grieks-Romeinse cultuur	Bedoeld worden bouwkunst en beeldhouwkunst.
6)	De groei van het Romeinse imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreidde	Het gaat hierbij om de oorzaken van de groei van het Romeinse imperium en de wederzijdse beïnvloeding van de cultuur van de bevolking in de veroverde gebieden en de Grieks-Romeinse cultuur.
7)	De confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur van Noordwest-Europa	In de late oudheid dringen vanuit het noorden Germaanssprekende groepen door in het Romeinse rijk. Op termijn leidt dit tot het uiteenvallen van het westerse deel van het Romeinse rijk
8)	De ontwikkeling van het jodendom en het christendom als de eerste monotheïstische godsdiensten	Het christendom kwam uit het jodendom voort en werd uiteindelijk staatsgodsdienst in het Romeinse rijk.
9)	De verspreiding van het christendom in geheel Europa	Het gaat hierbij om een geleidelijk proces waarbij monniken en de politieke elite vaak samenwerkten en waarbij zowel sprake kon zijn van verspreiding van boven af (de elite eerst) en mentale verspreiding (syncretisme).
10)	Het ontstaan en de verspreiding van de islam	Gedacht wordt aan de kernideeën van de Islam en de geleidelijke verspreiding hiervan.
11)	De vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid	Het gaat hierbij om het causaal verband tussen de ondergang van het (West-) Romeinse rijk en het ontstaan van een zelfvoorzienende samenleving.
12)	Het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur	

13)	De opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving	HC
14)	De opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden	HC
15)	Het conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben	Onder meer zichtbaar in de Investituurstrijd.
16)	De expansie van de christelijke wereld naar buiten toe, onder andere in de vorm van de kruistochten.	
17)	Het begin van staatsvorming en centralisatie	HC
18)	Het begin van de Europese overzeese expansie	Hierbij wordt gedacht aan oorzaken en gevolgen.
19)	Het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling	Hierbij wordt gedacht aan Italië vanaf het midden van de 14 ^e eeuw.
20)	De hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke Oudheid	Hierbij wordt gedacht aan bouwkunst, beeldende kunst en het humanisme.
21)	De protestantse reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had	HC
22)	Het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat	HC
23)	Het streven van vorsten naar absolute macht	HC
24)	De bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek	HC
25)	Wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie	HC
26)	De wetenschappelijke revolutie	HC
27)	Rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen	HC
28)	Voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme)	HC

29)	Uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme	HC
30)	De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap	HC
31)	De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving	HC
32)	Discussies over de 'sociale kwestie'	HC
33)	De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie	HC
34)	De opkomst van emancipatiebewegingen	HC
35)	Voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces	HC
36)	De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme.	HC
37)	De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie	HC
38)	Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme	HC
39)	De crisis van het wereldkapitalisme	HC
40)	Het voeren van twee wereldoorlogen	HC
41)	Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden	HC
42)	De Duitse bezetting van Nederland	HC
43)	Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering	
44)	Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme	HC Hierbij wordt gedacht aan opkomend nationaal bewustzijn en verzet in koloniën, dat door de wereldoorlogen werd versterkt
45)	De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit	HC

	voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog	
46)	De dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld	HC
47)	De eenwording van Europa	HC
48)	De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen	HC
49)	De ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen.	In het centraal examen worden "pluriforme en multiculturele samenlevingen" als één begrip gehanteerd.

BIJLAGE 1: EXAMENPROGRAMMA GESCHIEDENIS VWO

In onderstaande tekst zijn de kenmerkende aspecten in domein B voorzien van een nummering. Zie voor de formele tekst van het examenprogramma Examenblad.nl.

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Historisch besef
Domein B	Oriëntatiekennis
Domein C	Thema's
Domein D	Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie
Domein E	Oriëntatie op studie en beroep.

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen A en B.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A en:

- de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Wat in onderstaande tekst gecursiveerd is, geldt alleen voor het examenprogramma vwo.

Domein A: Historisch besef

1. De kandidaat kan:
  - gebeurtenissen uit zijn eigen leven alsmede verschijnselen, gebeurtenissen en personen uit de geschiedenis met behulp van een tijdlijn of een andere vorm van chronologische schematisering ordenen en daarbij de volgende aanduidingen van tijd en tijdsindeling gebruiken: jaren, eeuwen, tijdvakken, perioden en jaartellingen;
  - met gebruik van voorbeelden uit de perioden- en tijdvakkenindeling van eindterm 2, de westers-christelijke jaartelling en een ander voorbeeld van een jaartelling of periodisering/meerdere andere voorbeelden van jaartellingen of periodisering uitleggen dat chronologische indelingen interpretatief van aard zijn en (mede) afhangen van de standplaats die men inneemt en/of de vraag die men wil beantwoorden.
2. De kandidaat kan de volgende tijdvakken met bijbehorende tijdsgrenzen in chronologische volgorde noemen en als referentiekader gebruiken:
  - tijdvak 1: van jagers en boeren (- 3000 voor Christus) / Prehistorie;
  - tijdvak 2: tijd van Grieken en Romeinen (3000 voor Christus-500 na Christus) / Oudheid;
  - tijdvak 3: tijd van monniken en ridders (500-1000) / vroege Middeleeuwen;
  - tijdvak 4: tijd van steden en staten (1000-1500) / hoge en late Middeleeuwen;
  - tijdvak 5: tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600) / Renaissancetijd / 16^e eeuw;
  - tijdvak 6: tijd van regenten en vorsten (1600-1700) / Gouden Eeuw / 17^e eeuw;
  - tijdvak 7: tijd van pruiken en revoluties (1700-1800) / eeuw van de Verlichting/ 18^e eeuw;
  - tijdvak 8: tijd van burgers en stoommachines (1800-1900) / industrialisatietijd / 19^e eeuw;
  - tijdvak 9: tijd van de wereldoorlogen (1900-1950) / eerste helft 20^e eeuw;
  - tijdvak 10: tijd van televisie en computer (vanaf 1950) / tweede helft 20^e eeuw.

3. De kandidaat kan:
  - de tijdvakken van eindterm 2 plaatsen in de periodes Prehistorie, Oudheid, Middeleeuwen, Vroegmoderne Tijd en Moderne Tijd;
  - uitleggen dat de indeling in perioden en tijdvakken een westers perspectief op de geschiedenis vertegenwoordigt en wat de beperkingen en bezwaren daarvan kunnen zijn.
4. De kandidaat kan:
  - in historische processen de samenhang tussen veranderingen en continuïteit beschrijven;
  - de betekenis van historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen voor het heden aangeven;
  - verschillende soorten historische verandering onderscheiden;
  - door het onderscheiden van continuïteiten van langere en kortere duur onderkennen hoe elementen afkomstig uit verschillende tijdvakken zich gelijktijdig in één tijdvak kunnen manifesteren (de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige).
5. De kandidaat kan:
  - een vraag en een daarop aansluitende hypothese formuleren;
  - voor een vraag bruikbaar bronnenmateriaal verwerven en gegevens eruit selecteren.
6. De kandidaat kan:
  - in het kader van een historische vraagstelling verklaringen geven voor historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen;
  - onderscheid maken tussen verschillende soorten oorzaken en gevolgen.
7. De kandidaat kan bij het geven van oordelen over het verleden rekening houden met:
  - het onderscheid tussen feiten en meningen;
  - tijd- en plaatsgebondenheid van interpretaties en oordelen afkomstig van personen uit het verleden en afkomstig van hedendaagse personen, onder wie hij zelf;
  - de rol van waardepatronen in heden en verleden;
  - het ondersteunen van uitspraken met behulp van argumenten.

Domein B: Oriëntatiekennis

8. De kandidaat kan voor elk van de tien tijdvakken die genoemd zijn in eindterm 2: de kenmerkende aspecten voor ieder tijdvak noemen;
  - bij elk kenmerkend aspect van een tijdvak een passend voorbeeld geven van een gebeurtenis, ontwikkeling, verschijnsel of handeling dan wel gedachtegang van een persoon en dit voorbeeld gebruiken om het betreffende aspect te verduidelijken;
  - uitleggen hoe kennis van het betreffende tijdvak de oriëntatie op de hedendaagse werkelijkheid beïnvloedt;
  - uitleggen dat de betekenis die aan tijdvakken wordt toegekend mede afhangt van de tijd, plaats en omstandigheden waarin mensen zich met het verleden bezighouden.

Voor tijdvak 1 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

1. de levenswijze van jagers-verzamelaars;
2. het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen;
3. het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen.

Voor tijdvak 2 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

4. de ontwikkeling van wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in de Griekse stadstaat;
5. de klassieke vormtaal van de Grieks-Romeinse cultuur;
6. de groei van het Romeinse imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreidde;
7. de confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur van Noordwest-Europa;
8. de ontwikkeling van het jodendom en het christendom als de eerste monotheïstische godsdiensten.

Voor tijdvak 3 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

9. de verspreiding van het christendom in geheel Europa;
10. het ontstaan en de verspreiding van de islam;
11. de vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid;
12. het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur.

Voor tijdvak 4 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

13. de opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving;
14. de opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden;
15. het conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben;
16. de expansie van de christelijke wereld naar buiten toe, onder andere in de vorm van de kruistochten;
17. het begin van staatsvorming en centralisatie.

Voor tijdvak 5 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

18. het begin van de Europese overzeese expansie;
19. het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling;
20. de hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke Oudheid;
21. de protestantse reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had;
22. het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat.

Voor tijdvak 6 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

23. het streven van vorsten naar absolute macht;
24. de bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek;
25. wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie;
26. de wetenschappelijke revolutie.

Voor tijdvak 7 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

27. rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen;
28. voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme);
29. uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme;
30. de democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap.

Voor tijdvak 8 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

31. de industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving;
32. discussies over de 'sociale kwestie';
33. de moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie;
34. de opkomst van emancipatiebewegingen;
35. voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces;
36. de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme.

Voor tijdvak 9 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

37. de rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie;
38. het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme;
39. de crisis van het wereldkapitalisme;
40. het voeren van twee wereldoorlogen;

41. racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden;
42. de Duitse bezetting van Nederland;
43. verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering;
44. vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme.

Voor tijdvak 10 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

45. de verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog;
46. de dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld;
47. de eenwording van Europa;
48. de toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen;
49. de ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen.

Domein C: Thema's

9. De kandidaat kan:
- aan de hand van vijf (voor profiel cultuur en maatschappij) / vier (voor profiel economie en maatschappij) nader omschreven concrete thema's met gebruikmaking van de eindtermen uit domein A een beargumenteerd antwoord geven op inhoudelijke vragen over het betreffende thema;
  - op grond van situaties in de verschillende tijdvakken ontwikkelingen op langere termijn beschrijven.

Domein D: Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie

10. De kandidaat kan:
- verband leggen tussen het ontstaan van vrijheidsrechten en politieke rechten in bepaalde historische tijdvakken en kenmerkende aspecten van die tijdvakken;
  - belangrijke denkers noemen en hun opvattingen over de relatie tussen staat en onderdanen;
  - uitleggen onder invloed van welke factoren de rechtsstaat zich in Nederland heeft ontwikkeld en welke actoren erbij betrokken waren;
  - uitleggen onder invloed van welke factoren de parlementaire democratie zich in Nederland heeft ontwikkeld sinds 1795;
  - de ontstaansgeschiedenis van de belangrijkste politieke stromingen en partijen weergeven sinds 1848.

Domein E: Oriëntatie op studie en beroep

BIJLAGE 2: LITERATUUR

Voor de historische contexten 'Steden en burgers in de Lage Landen' en 'China' zijn door een vakreferenten de volgende titels genoemd die van hulp kunnen zijn voor docenten in de voorbereiding van hun onderwijs over deze contexten.

STEDEN EN BURGERS IN DE LAGE LANDEN

Blockmans, W, *Metropolen aan de Noordzee. Geschiedenis van Nederland, 1100-1555* (Amsterdam, Bert Bakker 2010)

Bruaene, A.L van, B. Blondé & M. Boone (eds.), *Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen 1100-1600* (Gent, Academia Press, 2016)

Davids, K & L. Lucassen (eds.), *Een wonder weerspiegeld: de Nederlandse Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005)

Gelderblom, O., *Cities of commerce: the institutional foundations of international trade in the Low Countries, 1250-1650* (Princeton, Princeton UP 2013)

Prak, M & J.L. van Zanden, *Nederland en het Poldermodel. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1000-2000* (Amsterdam, Bert Bakker 2013)

Vries, J. de & A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995)

CHINA

Algemeen China

Schulte Nordholt, Henk, *China & de barbaren - Het verzet tegen de westerse wereldorde* (Amsterdam, etc.: Querido, 2015)

Schulte Nordholt zoekt naar de continuïteit van waaruit China zich, na een kleine twee eeuwen van onderdrukking door het Westen, laat inspireren om de traditionele rol van grootste economie en machtigste land ter wereld weer op zich te nemen.

Dikötter, Frank, *The Tragedy of Liberation - A History of the Chinese Revolution 1945-1957* (London, etc.: Bloomsbury, 2013)

Hoe heeft de Communistische Partij haar macht weten te vestigen. Een ontluisterende studie op basis van archiefmateriaal dat voorheen ontoegankelijk was naar de vroege jaren van partijbestuur.

Saich, Tony, *Governance and Politics of China - Third Edition* (Houndmills, etc.: Palgrave Macmillan, 2011)

Essentiële analyse van bestuur en politiek in China, bijgewerkt tot ca. 2010. Wie Saich heeft gelezen, begrijpt beter waarom zaken in China gebeuren zoals ze dat doen.

Brady, Anne-Marie, *Marketing Dictatorship - Propaganda and Thought Work in Contemporary China* (Lanham, etc.: Rowman & Littlefield Publishers, 2008)

Diepgravende studie naar de toepassing van de media, propaganda en censuur in het China van 1949 tot begin 2000. Van een analyse van het propaganda-apparaat, op het buitenland gerichte propaganda tot propaganda in het internet tijdperk.

Zarrow, Peter, *China in War and Revolution 1895-1949* (Abingdon, etc.: Routledge, 2005)

Waar ging de laatste dynastie aan ten onder? Waar kwamen de tegenstromingen vandaan en wat waren hun inspiratiebronnen?

Mitter, Rana, *A Bitter Revolution - China's Struggle with the Modern World* (Oxford: Oxford University Press, 2004)

Van de Vier Mei Beweging tot de jaren '40, de komst van het communisme, de Culture Revolutie tot en met het bloedbad op Tian'anmen geeft dit boek een zeer leesbaar overzicht van de culturele, intellectuele en sociale geschiedenis.

Spence, Jonathan, *Op zoek naar het Moderne China* (Amsterdam: Agon, 1991)

Een klassieker om de diverse ontwikkelingen en (maatschappelijke) stromingen te doorgronden waaruit het moderne China is voortgekomen

Thematisch

Mao

Visser, Carolijn, Selma – Aan Hitler ontsnapt, gevangene van Mao (Amsterdam: Uitgeverij Atlas, 2016)

Een biografie misstaat misschien in een lijst van literatuursuggesties, maar Visser is er meesterlijk in geslaagd een beeld te schetsen van het dagelijkse leven van de elite onder Mao, ook al doet ze dat door de ogen van een Nederlandse vrouw die tussen twee culturen is beland.

Li, Zhisui, Het privé- leven van Mao - onthuld door zijn lijfarts Li Zhisui (Amsterdam, Uitgeverij Balans, 1995)

Destijds geruchtmakend boek over het privéleven van Mao. Het is nog steeds moeilijk te zeggen of de inhoud van het boek accuraat is of een afrekening/poging het eigen straatje schoon te vegen.

Schram, Stuart, Mao Tse-tung Unrehearsed—Talks and Letters: 1956-71 (Harmondsworth, etc.: Penguin Books, 1974) en Schram, Stuart. Mao Tse-tung (Harmondsworth, etc.: Penguin Books 1977)

Schram is zijn hele leven een Mao-vorser geweest. Deze twee bundels gelden nog steeds als uitstekend bronmateriaal dat nauwelijks door de tijd is ingehaald.

Grote Sprong Voorwaarts

*Dikötter, Frank, Mao's Great Famine (London, etc.: Bloomsbury, 2010) [ook in het Nederlands vertaald als Mao's massamoord. De geschiedenis van China's grootste drama, 1958-1962]

Diepgravend onderzoek op basis van tot dan toe gesloten archieven over de aard en omvang van de hongersnood die volgde op de Grote Sprong Voorwaarts.

Sino-Sovjet conflict

Lüthi, Lorenz M, The Sino-Soviet Split – cold war in the communist world (Princeton, etc.: Princeton University Press, 2008)

Meest recente, en meest gezaghebbende studie van de scheuring tussen China en de voormalige Sovjet Unie.

Culturele Revolutie

Cook, Alexander C, Mao's Little Red Book – A Global History (Cambridge, etc.: Cambridge University Press, 2014)

De impact van het Rode Boekje buiten China (Afrika, West-Europa, Latijns-Amerika, zelfs de voormalige Sovjet-Unie). Leerzaam (er is ook een Nederlandstalige versie van het Boekje, maar dat wordt niet besproken)

MacFarquhar, Roderick, and Michael Schoenhals. Mao's Last Revolution (Cambridge: Harvard University Press, 2006)

Zeer leesbare poging deze chaotische en woelige periode in de recente Chinese geschiedenis te duiden, van de hand van twee gezaghebbende onderzoekers/deskundigen van deze periode.

Tian'anmen

Béja, Jean-Philippe (ed.), *The Impact of China's 1989 Tiananmen Massacre* (New York, etc.: Routledge, 2011)

Een bundel bijdragen over het bloedbad in 1989 en de effecten daarvan op latere ontwikkelingen, zoals de Chinese burgerrechten beweging, het rechtsbewustzijn van Chinezen, internationale mensenrechten, Taiwan, Hong Kong, etc.

Maatschappelijke thema's

Kloet, Jeroen de & Anthony Fung, *Youth Cultures in China* (Cambridge: Polity Press, 2017)

Een onlangs verschenen, vlot leesbare maar toch diepgravende studie over de veelzijdige jongerenculturen die in China zijn ontstaan. Van mode tot seksualiteit, migratie tot familieverbanden, etc. Een en ander gebaseerd op langdurig en diepgaand veldonderzoek.

Yan, Yunxiang, *The individualization of Chinese Society* (Oxford: Berg, 2009)

De antropoloog Yan heeft gedurende zijn hele professionele carrière onderzoek gedaan naar het groeiende Chinese individualisme. Dat dit groeit lijkt in tegenspraak met de assumptie dat China een collectieve samenleving is/heeft. Deze band bundelt diverse bijdragen tot een geïntegreerd geheel.

Davis, Deborah S. (ed.), *The Consumer Revolution in Urban China* (Berkeley, etc.: University of California Press, 2000)

Inmiddels alweer 17 jaar oud, en gebaseerd op onderzoek dat is gedaan in de jaren '90 geven de bijdragen in dit boek desalniettemin een essentieel beeld van de enorme ontwikkelingen die stedelijk China in termen van consumeren heeft doorgemaakt, of dat nu om huizenbezit gaat, bruidsjurken, disco bezoek, bowling, etc.

Evans, Harriet, *Women and Sexuality in China: Discourses of Female Sexuality and Gender since 1949* (London: Polity Press, 1997)

Een standaardwerk over de emancipatie van de vrouw en de verbetering van haar maatschappelijke positie.

Websites

Morning Sun

<http://www.morningsun.org/index.html>

Een film/documentaire over de jaren '60 en '70. Op het eerste gezicht over de Culturele Revolutie, maar de site biedt nog veel meer, waaronder fascinerende achtergrondinformatie over personen en gebeurtenissen

Chinese Propaganda Posters

<https://chinese posters.net/>

Engelstalige site met Chinese propaganda posters (1925-heden), geplaatst in de tijd/periode waarin ze zijn gepubliceerd. Spectaculaire beelden, veel achtergrondinformatie

Joris Ivens

<https://everydaylifeinmaoistchina.org/2017/10/11/a-great-documentary-the-foolish-old-man-removes-the-mountains-1971-1975/>

De films die Joris Ivens in de vroege jaren '70 in het China van de Culturele Revolutie schoot. Hoewel er veel te doen is (geweest) over de vraag of Ivens wel de vrijheid had om vrijelijk te filmen, geven ze een fascinerend tijdsbeeld. Lange tijd niet toegankelijk geweest!

BIJLAGE 3: LIJST MET KENMERKENDE ASPECTEN OPGENOMEN IN HET BRONNENKATERN VAN HET CENTRAAL EXAMEN VWO

Kenmerkende Aspecten

---

tijdvak 1

- de levenswijze van jagers-verzamelaars
- het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen
- het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen

tijdvak 2

- de ontwikkeling van wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in de Griekse stadstaat
- de klassieke vormentaal van de Grieks-Romeinse cultuur
- de groei van het Romeinse imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreidde
- de confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur van Noordwest-Europa
- de ontwikkeling van het jodendom en het christendom als de eerste monotheïstische godsdiensten
-

tijdvak 3

- de verspreiding van het christendom in geheel Europa
- het ontstaan en de verspreiding van de islam
- de vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid
- het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur

tijdvak 4

- de opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving
- de opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden
- het conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben
- de expansie van de christelijke wereld naar buiten toe, onder andere in de vorm van de kruistochten
- het begin van staatsvorming en centralisatie

tijdvak 5

- het begin van de Europese overzeese expansie
- het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling
- de hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke Oudheid
- de protestantse reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had

- het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat

tijdvak 6

- het streven van vorsten naar absolute macht
- de bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek
- wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie
- de wetenschappelijke revolutie

tijdvak 7

- rationeel optimisme en ‘verlicht denken’ dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen
- voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme)
- uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden transatlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme
- de democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap

tijdvak 8

- de industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving
- discussies over de ‘sociale kwestie’
- de moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie
- de opkomst van emancipatiebewegingen
- voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces
- de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme

tijdvak 9

- de rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
- het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme
- de crisis van het wereldkapitalisme
- het voeren van twee wereldoorlogen
- racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden
- de Duitse bezetting van Nederland
- verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering
- vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme

tijdvak 10

- de verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
- de dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld
- de eenwording van Europa
- de toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen
- de ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen

COLLEGE VOOR TOETSEN EN EXAMENS

Het College voor Toetsen en Examens is namens de overheid verantwoordelijk voor de kwaliteit en het niveau van de centrale examens en toetsen in Nederland. Het heeft verschillende examens en toetsen onder zijn hoede.

[cvte.nl](https://www.cvte.nl)

SAMEN BOUWEN WE AAN GOEDE TOETSEN EN EXAMENS

 Centrale Eindtoets primair onderwijs: de eindtoets die de overheid aanbiedt aan leerlingen uit groep 8. De uitkomst is een advies voor het best passende brugklatype. [Centraleeindtoetspo.nl](https://www.centraleeindtoetspo.nl)

 Centrale examens voortgezet onderwijs: het centrale deel van de eindexamens vmbo, havo of vwo. Het diploma geeft toegang tot passend vervolgonderwijs. [Examenblad.nl](https://www.examenblad.nl)

 Staatsexamens voortgezet onderwijs: examens voor iedereen die individueel of op vso-scholen niet in staat is via het regulier voortgezet onderwijs examen af te leggen. [Staatsexamensvo.nl](https://www.staatsexamensvo.nl)

 Centrale examens middelbaar beroeps- onderwijs: centrale examens Nederlandse taal en Engels voor studenten in het mbo. De uitkomst is onderdeel van het mbo-diploma. [Examenbladmbo.nl](https://www.examenbladmbo.nl)

 Staatsexamens Nederlands als tweede taal: examens Nederlandse taal voor iedereen die Nederlands niet als moedertaal heeft. Het diploma toont aan dat het Nederlands voldoende is voor werk of opleiding. [Staatsexamensnt2.nl](https://www.staatsexamensnt2.nl)